

حدیث

عرض دین و مفاد آن

◀ علیرضا هزار

اهل بیت پیامبر(ع) در میان خلایق، ریسمان خداوندی هستند که از آسمان فرو آویخته شده و آدمیان را بر بام آسمان برده، از فرش به عرش می کشانند. آنان متولیان و مجریان دین خداوندی و برگزیدگان اویند. آنانی که دست در دست دستگیر آن بندگان پاک نهند و دین و کیش خویش را از آنان برگیرند و بر آنان برنمایند، بر فرش سلیمان فرود آمده، از تلبیس دیوان رهایی می یابند.

باری، آنچه در این مقاله قلمی خواهد شد، نگاهی دوباره به پیشینه عرض دین، حدیث عرض دین و مفاد آن است. بزرگان دیگری پیش از این در این باره سخن ها گفته اند و قلمها زده اند. می کوشیم تا با مدد از نگارشهای آنان و نشستن بر دوش آنان افقهای دورتری را ببینیم.

عرض دین که ما در این مقال از آن به «بر سنجیدن دین» تعبیر می کنیم به معنای ارائه کردن عقیده، و اندیشه دینی بر معصوم(ع) و دریافتن راستی یا کاستی آن است. این عمل مبارک در گذشته های دور، به ویژه در عهد پیش از غیبت کبرا نسبتاً معمول بود.

هویدا است که آنانی بر عرضه دین خود عطشناکند که در ابتدا، بر آنچه می‌اندیشند و در آنچه می‌اندیشند و به آنچه می‌اندیشند، تأمل و تفکر می‌کنند. اما کسانی که نه اهل درایت‌اند و نه فقاہت، آنانی که در همه چیز مصرف‌کننده‌اند، حتی در دین، یعنی مقلدند و نه محقق، و دین برایشان حلاوتی ندارد، هرگز خیال بر نمودن و عرضه آن را در دماغ نمی‌پرورند. بر این اساس، می‌توان گمان برد که عرضه‌کنندگان دین از شخصیت‌های فره‌ و فاخر بوده‌اند که اولاً، اهمیت دین و آیین را دریافته‌اند و ثانیاً، آن را محور و میزان اعمال و سعادت و شقاوت دانسته‌اند و ثالثاً، نقد را بر جان می‌خرند و از بازکاوی و بازاندیشی باکی ندارند و همچنین، خبر «علیکم بالدرایات لا بالروایات»^۱ را از ژرفای جان نیوشیده‌اند.

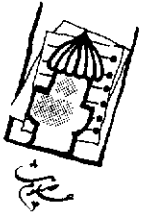
در متون حدیثی به تعدادی از روایات می‌توان دست یافت که حکایت از عرضه دین می‌کند. گرچه در پاره‌ای از این اخبار، اصطلاح «عرض دین» نیامده است، ولی به طور کلی از بیان اعتقادات و اندیشه‌های دینی بر معصومان (ع) نشان دارند. آنچه در پی می‌آید، مجموعه‌ای از این دست است:

۱. عن المفید، عن الحسنین بن أحمد بن أبي المغیرة، عن حیدر بن محمد، عن محمد بن عمر الکشتی، عن جعفر بن أحمد، عن ایوب بن نوح، عن نوح بن دراج، عن ابراهیم الخارقی، قال: وصفت لابی عبدالله جعفر بن محمد (ع) دینی، فقلت: اشهد ان لا إله إلا الله وحده لا شریک له، و انّ محمداً (ص) رسول الله، و ان علیاً إمام عدل بعده، ثمّ الحسن والحسین، ثمّ علی بن الحسین، ثمّ محمد بن علی، ثمّ انت، فقال: رحمک الله! ثمّ قال: اتقوا الله! اتقوا الله! علیکم بالورع، و صدق الحدیث، و اداء الامانة، و عفة البطن و الفرج؛ تكونوا معنا فی الرفیق الاعلی.^۲

۲. عن ابيه، عن سعد، عن ابن ابي الخطاب، عن محمد بن سنان، عن حمزة و محمد ابني حمران، قالوا: اجتمعنا عند ابي عبدالله (ع) فی جماعة من اجلة موالیه، و

۱. کنز الفوائد، ص ۱۹۳.

۲. الامالی للطوسی، ج ۲، ص ۲۲۶؛ بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۳، ح ۳.

فينا حمران بن أعين فحُضنا في المناظرة، و حمران ساكت، فقال له أبو عبد الله (ع): مالك لا تتكلم يا حمران؟ فقال: يا سيدي آليت على نفسي أن لا أتكلم في مجلس تكون فيه. فقال أبو عبد الله (ع): إنني قد أذنت لك في الكلام، فتكلم. فقال حمران: أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، لم يتخذ صاحبة ولا ولداً خارج من الحدين: حدّ التعطيل وحدّ التشبيه، وأنّ الحقّ القولُ بين القولين، لا جبر ولا تفويض، وأنّ محمداً عبده ورسوله، أرسله بالهدى ودين الحقّ ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون، و أشهد أنّ الجنة حقٌّ وأنّ النار حقٌّ وأنّ البعث بعد الموت حقٌّ وأشهد أنّ علياً حجّة الله على خلقه لا يسع الناس جهله، وأنّ حسناً بعده، وأنّ الحسين من بعده، ثمّ عليّ بن الحسين، ثمّ محمداً بن عليّ، ثمّ أنت يا سيدي من بعدهم. فقال أبو عبد الله (ع): الترتُّ حمران [ثمّ قال: يا حمران،] مُدَّ المَطْمَرُ بينك وبين العالم. قلت: يا سيدي، وما المَطْمَرُ؟ فقال: أنتم تسمّونه خيط البناء، فمن خالفك على هذا الأمر، فهو زنديق. فقال حمران: وإن كان علويّاً فاطمياً؟ فقال أبو عبد الله (ع): وإن كان محمديّاً علويّاً فاطمياً.^٣

٣. عن جعفر بن أحمد بن أيوب، عن صفوان، عن عمرو بن حريث، عن أبي عبد الله (ع)، قال: دخلت عليه وهو في منزل أخيه عبد الله بن محمد، فقلت له: جعلت فداك! ما حقّ لك؟ جعلت فداك! ما حقّ لك إلى هذا المنزل؟ قال: طلب النزهة. قال: قلت: جعلت فداك! الا اقصّ عليك ديني الذي أدين [الله] به؟ قال: بلى يا عمرو. قلت: إنني أدين الله بشهادة أن لا إله إلا الله، وأنّ محمداً عبده ورسوله، وأنّ الساعة آتية لا ريب فيها وأنّ الله يبعث من في القبور، وإقام الصلاة، وإيتاء الزكاة، وصوم شهر رمضان، وحجّ البيت من استطاع إليه سبيلاً والولاية لعليّ بن أبي طالب أمير المؤمنين بعد رسول الله، والولاية للحسن والحسين، والولاية لعليّ بن الحسين، والولاية لمحمد بن عليّ من بعده وأنتم أئمّتي، عليه آحيي وعليه أموت، وأدين الله به، قال: يا عمرو، هذا والله ديني ودين آبائي الذي ندين الله به، في السرِّ والعلانية، فاتق الله وكفّ

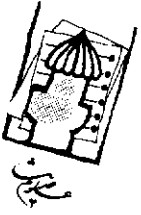

لسانك إلا من خير، ولا تقل: إني هديت نفسي، بل هداك الله، فاشكر ما أنعم الله عليك، ولا تكن ممن إذا أقبل طعن في عينيه وإذا أدبر طعن في قفاه، ولا تحمل الناس على كاهلك، فإنه يوشك إن حملت الناس على كاهلك أن يصدعوا شعب كاهلك.^٤

٤. عن جعفر بن أحمد، عن جعفر بن بشير، عن أبي سلمة الجمال قال: دخل خالد الجلي على أبي عبد الله (ع) وأنا عنده فقال له: جعلت فداك إني أريد أن أصف لك ديني الذي أدين الله به، وقد قال له قبل ذلك: إني أريد أن أسالك، فقال له: سلني، فوالله لا تسألني عن شيء إلا حدثتكم به على حده لا أكتمه، قال: إن أول ما أبدى اني أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، ليس إله غيره، قال: فقال أبو عبد الله (ع): كذلك ربنا ليس معه إله غيره، ثم قال: وأشهد أن محمداً عبده ورسوله، قال: فقال أبو عبد الله (ع): كذلك محمد عبد الله مقرر له بالعبودية ورسوله إلى خلقه، ثم قال: وأشهد أن علياً كان له من الطاعة المفروضة على العباد مثل ما كان لمحمد (ص) على الناس، فقال: كذلك كان علي (ع)، قال: وأشهد أنه كان للحسن بن علي (ع) من الطاعة الواجبة على الخلق مثل ما كان لمحمد و علي (صلوات الله عليهما)، قال: فقال: كذلك كان الحسن قال: وأشهد أنه كان للحسين من الطاعة الواجبة على الخلق بعد الحسن ما كان لمحمد و علي و الحسن، قال: فكذلك كان الحسين، قال: وأشهد أن علي بن الحسين كان له من الطاعة الواجبة على جميع الخلق كما كان للحسين (ع) قال: فكذلك كان علي بن الحسين، قال: وأشهد أن محمد بن علي (ع) كان له من الطاعة الواجبة على الخلق مثل ما كان لعلي بن الحسين، قال: فقال: كذلك كان محمد بن علي قال: وأشهد أنك أورثك الله ذلك كله، قال: فقال أبو عبد الله: حسبك اسكت الآن، فقد قلت حقاً، فسكت. فحمد الله واثني عليه، ثم قال: ما بعث الله نبياً له عقب وذرية إلا أجرى لا خرمهم ما أجرى لأولهم، وإنا نحن ذرية محمد (ص) وقد أجرى لآخرنا مثل ما أجرى لأولنا، و نحن على منهاج نبينا (ص) لنا مثل ما له من الطاعة الواجبة.^٥

٤. رجال الكشي، ص ٣٥٦؛ بحار الأنوار، ج ٦٦، ص ٥، ح ٧.

٥. همان، ص ٣٥٩ و بحار الأنوار، ج ٦٦، ص ٧، ح ٨.

٥ . عن جعفر بن أحمد بن الحسين ، عن داود ، عن يوسف قال : قلت : لأبي عبد الله (ع) : اصف لك ديني الذي أدين الله به ؟ فإن أكن على حق فبنتني وإن أكن على غير الحق فردني إلى الحق ، قال : هات ، قلت : أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له ، وأنَّ محمداً عبده ورسوله ، وأنَّ علياً كان إمامي وأنَّ الحسن كان إمامي ، وأنَّ الحسين كان إمامي ، وأنَّ علي بن الحسين كان إمامي ، وأنَّ محمد بن علي كان إمامي ، وانت جعلت فداك على منهاج آبائك ، قال : فقال عند ذلك مراراً : رحمك الله ثم قال : هذا والله دين الله ودين ملائكته ودينى ودين آبائى الذى لا يقبل الله غيره .^٦

٦ . عن جعفر وفضالة ، عن أبان ، عن الحسن بن زياد العطار ، عن أبي عبد الله (ع) قال : قلت : إني أريد أن اعرض عليك ديني وإن كنت في حسنتي ممن قد فرغ من هذا ، قال : فاته ، قال : قلت : إني أشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له ، وأنَّ محمداً عبده ورسوله (ص) ، وأقر بما جاء به من عند الله ، فقال لى مثل ما قلت ، وأنَّ علياً إمامي فرض الله طاعته ، من عرفه كان مؤمناً ومن جهله كان ضالاً ، ومن ردَّ عليه كان كافراً . ثم وصفت الأئمة (ع) حتى انتهيت إليه فقال : ما الذى تريد ؟ أتريد أن أتولك على هذا ؟ فأتى أتولك على هذا .^٧

٧ . عن أبي الجارود قال : قلت لأبي جعفر (ع) : إني امرؤٌ ضرير البصر ، كبير السن ، والشقة فيما بيني وبينكم بعيدة ، وأنا أريد أمراً أدين الله به واحتج به واطمسك به ، وأبلغه من خلقت ، قال : فاعجب بقولى واستوى جالساً فقال : كيف قلت يا أبا الجارود ؟ ردَّ علي ، قال : فرددت عليه ، فقال : نعم يا أبا الجارود : شهادة أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له ، وأنَّ محمداً عبده ورسوله ، وإقام الصلاة ، وإيتاء الزكاة ، وصوم شهر رمضان ، وحج البيت وولاية وليتنا وعبادة عدونا والتسليم لأمرنا وانتظار قائمنا والورع والاجتهاد .^٨

٦ . رجال الكشي ، ص ٣٦٠ ؛ بحار الأنوار ، ح ٦٦ ، ص ٩ ، ح ٩ .

٧ . رجال الكشي ، ص ٣٦١ ؛ بحار الأنوار ، ح ٦٦ ، ص ٩ ، ح ١٠ .

٨ . بحار الأنوار ، ح ٦٦ ، ص ١٣ ، ح ١٤ .

حدیث عرض دین:

عبدالعظیم بن عبدالله بن علی بن حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی طالب (ع)، مشهور به حضرت عبدالعظیم و شاه عبدالعظیم، از محدثان بزرگ شیعه در ابتدای قرن سوم هجری است. برای وی دو کتاب خطب امیرالمؤمنین (ع) و الیوم واللیلة را بر شمرده اند. تاریخ ولادت، مدت عمر و سال دقیق رحلت او مشخص نیست. از وی احادیث بسیار در موضوعات مختلف نقل شده است. در میان حدود ۱۲۰ روایتی که وی نقلشان کرده است، مسائل فقهی و تاریخی بسیار نحیف بوده و موضوعات اعتقادی از فریبهی و فراخی بیشتری واجد بوده، گویی دغدغه و دلمشغولی اصلی شخصیت وی هم چنین بوده است.

از میان حجم بسیار روایاتی که از طریق عبدالعظیم (ع) رسیده است، حدیث «عرض دین» از دیگران نامبردارتر، درخشنده تر و دُرّانه تر است. این روایت، چکیده ای از مهم ترین عقاید ضروری شیعی است. تاکنون کسانی در شرح و تفسیر این حدیث قلم زده اند و از زاویه ها و روزنه های گونه گونی بدان نگریسته اند. البته می توان گمان برد که غالب این شارحان و دامنگستران، بر اساس مشرب و نوع اندیشه خویشتن (فیلسوفانه، عارفانه، تفکیکانه) به این روایت و شرح آن پرداخته اند.^۹ در اینجا به نقل اصل روایت پرداخته و پس از آن به اجمال نگاهی به سند و نیز مفاد آن می افکنیم:

ابن موسی و الورّاق معاً، عن الصوفی، عن الروائی، عن عبدالعظیم الحسنی

۹. ر. ک: شرح حدیث عرض دین، صافی گلپایگانی، لطف الله، انتشارات حضرت معصومه (س)؛ نگاهی کوتاه به حدیث عرض دین، عابدی، احمد، مجموعه مقالات کنگره حضرت عبدالعظیم (ع)؛ حدیث عرض دین و پیشینه آن، طباطبایی، سیدکاظم، مجموعه مقالات کنگره حضرت عبدالعظیم (ع)؛ آموزه های حدیث عرض دین، برنجکار، رضا، مجموعه مقالات کنگره حضرت عبدالعظیم (ع).

قال : دخلت على سيدي علي بن محمد(ع) ، فلما بصر بي قال لي : مرحباً بك يا ابا القاسم أنت ولينا حقاً ، قال : فقلت له : يا ابن رسول الله إني أريد أن أعرض عليك ديني ، فإن كان مرضياً ثبت عليه حتى ألقى الله عز وجل ، فقال : هات يا ابا القاسم ، فقلت : إني أقول : إن الله تبارك وتعالى واحد ليس كمثله شيء خارج من الحديد حدّ الإبطال وحدّ التشبيه ، وأنه ليس بجسم ولا صورة ولا عرض ولا جوهر بل هو مجسم الأجسام ومصوّر الصور وخالق الأعراض والجواهر ، ورب كل شيء ومالكة وجاعله ومحدثه ، وإن محمداً عبده ورسوله خاتم النبيين ، فلا نبي بعده إلى يوم القيامة ، وإن شريعته خاتمة الشرائع ، فلا شريعة بعدها إلى يوم القيامة ، وأقول : إن الإمام والخليفة وولي الأمر بعده أمير المؤمنين علي بن أبي طالب(ع) ، ثم الحسن ، ثم الحسين ، ثم علي بن الحسين ، ثم محمد بن علي ، ثم جعفر بن محمد ، ثم موسى بن جعفر ، ثم علي بن موسى ، ثم محمد بن علي ، ثم أنت يا مولاي .

فقال(ع) : و من بعد الحسن ابني فكيف للناس بالخلف من بعده ، قال : فقلت : وكيف ذلك يا مولاي ؟ قال : لأنه لا يرى شخصه ولا يحلّ ذكره باسمه حتى يخرج فيملا الأرض قسطاً وعدلاً كما ملئت جوراً وظلماً ، قال : فقلت : أقررت وأقول : إن وليهم ولي الله ، وعدوهم عدو الله ، وطاعتهم طاعة الله ، ومعصيتهم معصية الله وأقول : إن المعراج حقّ والمساءلة في القبر حقّ ، وإن الجنة حقّ ، والنار حقّ والصراط حقّ ، والميزان حقّ ، وأن الساعة آتية لا ريب فيها وأن الله يبعث من في القبور : وأقول : إن الفرائض الواجبة بعد الولاية الصلاة والزكاة والصوم والحجّ والجهاد والأمر بالمعروف والنهي عن المنكر ، فقال علي بن محمد(ع) : يا ابا القاسم ، هذا والله دين الله الذي ارتضاه لعباده ، فاثبت عليه ، ثبتك الله بالقول الثابت في الحياة الدنيا وفي الآخرة .^{١٠}

عبدالعظیم حسنی فرمود: بر آقا و مولای خود، علی بن محمد (ع) وارد شدم، چون نظر آن حضرت بر من افتاد، فرمود: مرحبا ای ابوالقاسم، براستی که تو از دوستان ما هستی.

عبدالعظیم گفت: عرض کردم: ای پسر پیغمبر، می خواهم عقاید دینی خود را بر شما عرضه بدارم، اگر پسندیده باشد بر او ثابت باشم تا به لقای خداوند برسم.

امام (ع) فرمود: بگو، ای ابوالقاسم.

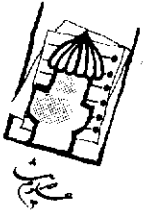
گفت: عرض کردم: من معتقدم که خدا یکی است و مانند او چیزی نیست، و از دو حد ابطال و تشبیه بیرون است، خداوند جسم و صورت و عرض و جوهر نیست، بلکه پروردگار اجسام را جسمیت داده و صورت ها را تصویر فرموده، و اعراض و جواهر را آفریده است، او خداوند همه چیز و مالک و محدث اشیاء است. معتقدم که محمد (ص) بنده و فرستاده او خاتم پیغمبران است، و پس از وی تا روز قیامت پیغمبری نخواهد بود، شریعت وی آخرین شرایع بوده و پس از او دینی و مذهبی نخواهد آمد. عقیده من درباره امامت این است که امام بعد از حضرت رسول (ص) امیر المؤمنین علی بن ابی طالب (ع) است، بعد از او حسن، پس از وی حسین و علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و موسی بن جعفر و علی بن موسی و محمد بن علی و سپس شما.

در این هنگام حضرت هادی (ع) فرمود: پس از من فرزندان حسن امام است، لیکن مردم درباره امام بعد از او چه خواهند کرد؟

گوید: عرض کردم: ای مولای من، مگر آن چگونه است؟

فرمود: امام بعد از فرزندان حسن شخصش دیده نمی شود و اسمش در زبانها جاری نمی گردد تا خروج کند و زمین را از عدل و داد پر کند، همان طور که از ظلم و ستم پر شده باشد.

عبدالعظیم گفت: عرض کردم: به این امام غائب هم معتقد شدم و اکنون می گویم: دوست آنان دوست خدا و دشمن ایشان دشمن خدا است، طاعت آنان طاعت پروردگار و معصیت و نافرمانی از آنها موجب معصیت اوست. من عقیده دارم که معراج و پرسش در قبر و هم چنین بهشت و دوزخ و صراط و میزان حق اند، و روز قیامت خواهد آمد و در وجود آن شکی نیست، و خداوند همه مردگان را زنده خواهد کرد و نیز عقیده دارم که واجبات بعد از اعتقاد به ولایت و امامت عبارت اند از: نماز، زکات، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر.

در این هنگام حضرت هادی (ع) فرمود: ای ابوالقاسم، به خدا سوگند اینها دین خداست که برای بندگانش برگزیده است، بر این عقیده ثابت باش. خداوند تو را به همین طریق در زندگی دنیا و آخرت پایدار بدارد.

سند حدیث

این حدیث شریف در منابع کهن و اصیل شیعه آمده است.^{۱۱} نخستین منبع این روایت کتب مرحوم شیخ صدوق است. سند حدیث بر اساس نقل وی چنین است:

التوحید:

حدثنا علی بن احمد بن محمد بن عمران الدقاق (ره) و علی بن عبیدالله الوراق قالوا: حدثنا محمد بن هارون الصوفی. قال حدثنا ابوتراب عبیدالله بن موسی الرویانی عن عبدالعظیم بن عبدالله الحسنی ...

۱۱. منابع کهن و جدید حدیث عرض دین چنین است:

التوحید، باب دوم، حدیث ۳۷، ص ۸۱؛ اکمال الدین و اتمام النعمة، ج ۲، ص ۳۸۰؛ الامالی للصدوق، ص ۴۱۹؛ روضة الواعظین، ص ۳۱؛ کفایة الاثر، ص ۲۸۶؛ إعلام الوری، ج ۲، ص ۹۴؛ بحار الانوار، ج ۶۶، ص ۱.

کمال الدین و تمام النعمة:

حدثنا علي بن احمد بن موسى الدقاق و علي بن عبدالله الوراق رضی اللہ عنهما . قالوا : حدثنا محمد بن هارون الصوفي . قال : حدثنا ابوتراب عبدالله بن موسى الروياني عن عبدالعظيم بن عبدالله الحسني .

بر اساس دانش حدیث، چون پاره ای از افراد سلسله سند این روایت، در کتابهای رجالی توثیق نشده اند، این خبر صحیح یا حسن شمرده نمی شود. اما این مسئله ضرری به اصل روایت نمی زند؛ زیرا این روایت فقهی نبوده و اعتقادی است و در احادیث اعتقادی آنچه اولاً و بالذات کاویده و سنجیده می شود، محتوا و متن است و نه سند که ثانیاً و بالعرض ارزشگذاری می شود. به سخن دیگر، صحت متن حدیث عرض دین مسلم است و حتی اگر این روایت سندی هم نداشت یعنی مرسل بود، بازهم نقصی و قدحی بر متن نمی افکند.

نگاهی به مفاد و درونه حدیث

در حدیث عرض دین، اعتقادات در چهار اصل کلی توحید، نبوت، امامت و معاد نموده شده و فروعات دیگر در دل و ذیل آنها نهاده شده است.

استاد گران ارجم جناب آقای عابدی - سلمه الله -، در شرحی که بر این حدیث افکنده اند به نکته های لطیف بسیاری اشاره کرده اند که در دیگر شروح بدان پرداخته نشده است. از جمله این مباحث، سخن از اصول دین و تعداد آن است. در این جا پاره ای از این نکات را نقل می کنیم:

«شاید نتوانیم عدد دقیقی برای اعتقادات ذکر کنیم، ممکن است شخصی تمام اعتقادات را در اعتقاد و شهادت به «بسم الله الرحمن الرحيم» بداند؛ آن گونه که شهید ثانی در رساله بسمله انجام داده است.^{۱۲} برخی نیز اصول دین را همان اعتقاد به مبدا و معاد می دانند، عده ای نیز اصول دین را کتاب و سنت یا کتاب و عترت یا ثقلین

می‌دانند؛ همچنان که اکنون در کشورهای عربی «دانشکده‌های اصول دین» تنها به بحث از قرآن و حدیث می‌پردازند؛ همچنان که می‌توان گفت اصول دین خلاصه می‌شود در اعتقاد به توحید و بما انزل الله.

عده‌ای دیگر از اندیشمندان، تعداد اصول دین را چهار عدد دانسته‌اند^{۱۳} و مقصودشان آن بوده که معاد داخل در بحث عدل است و هر کس اعتقاد به عدل الهی داشته باشد، اعتقاد به معاد نیز خواهد داشت، چون لازمه عدل، اثبات عالم آخرت و ثواب و عقاب است؛ همچنان که عکس آن نیز ممکن است؛ یعنی عدل را داخل در بحث معاد کردن - کاری که در حدیث عرض دین حضرت عبدالعظیم انجام شده است؛ یعنی در این حدیث عدل الهی ذکر نشده اما معاد مورد تأکید قرار گرفته است - برخی نیز معاد را زیر مجموعه نبوت و اعتقاد به «ما اخبر به النبی (ص)» قرار داده،^{۱۴} عده‌ای دیگر معاد را تحت عنوان اعتقاد به وعد و وعید قرار داده‌اند،^{۱۵} و عده‌ای نیز همان پنج اصل معروف را ذکر کرده‌اند.^{۱۶}

به هر حال عدد خاصی مهم نیست و تنها باید به توحید، صفات کمال خداوند، نبوت، معاد و امامت اعتقاد داشت، ولی آیا اینها پنج اصل مختلف هستند یا قابل جمع و ادغام در یکدیگرند، مهم نیست.

ضمناً این نکته قابل توجه است که غالباً عدل الهی به عنوان یکی از صفات کمال برای ذات مقدس ذکر می‌شود، ولی ظاهراً آیه شریفه: وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا^{۱۷} آن است که عدل، صفت فعل خداوند است. گرچه منافاتی ندارد که عدل هم صفت فعل خداوند باشد و هم صفت ذات و یا آنکه عدل، صفت فعل باشد و قیام بالقسط، صفت ذات باشد، اما بهتر آن است که گفته شود عدل یک مسئله و بخشی از بحث

۱۳. الهدایة، شیخ صدوق، ص ۴.

۱۴. همانند شیخ طوسی در الرسائل العشر، ص ۹۹.

۱۵. مثل علامه حلی در انوار الملکوت، ص ۱۷۰.

۱۶. مثل شیخ طوسی در الرسائل العشر، ص ۱۰۴.

۱۷. انعام، آیه ۱۱۵.

توحید افعالی است که به دلیل اهمیت فوق العاده آن و در برابر اشاعره که افعال قبیح و زشت را به خداوند نسبت می دادند، به صورت مستقل ذکر شده است. و اما توحید صفاتی از صفات ثبوتی یا سلبی بحث می کند که مربوط به ذات مقدس است و اتحاد و عینیت با آن دارد و ذات برای اتصاف به آنها نیاز به چیزی ندارد و ذات مقدس همیشه آنها را داراست، چه موجودی و مخلوقی آفریده شده باشد یا خیر، ولی عدل چون از وضع و کیفیت قرار گرفتن اشیا انتزاع می شود، مؤخر از ذات بوده و صفت فعل به شمار می رود و لذا داخل در بحث توحید صفاتی نیست.

ممکن است برای بیان تعداد اصول دین گفته شود که اصول دین به دو بخش کلیات و جزئیات تقسیم می شوند. کلیات اعتقادات عبارت اند از: توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد. جزئیات اعتقادات عبارت است از: شناخت اسماء الهی، نفی جبر و اختیار، قضا و قدر، سؤال و فشار قبر، اعتقاد به فرشتگان، اعتقاد به کتب آسمانی، عصمت انبیا و امامان (ع)، علم غیب و معجزات، معراج، رجعت، احباط و تکفیر و صدها مسئله دیگر از این قبیل.

ایشان در جای دیگری از آن مقاله درباره حدیث عرض دین چنین می نویسند:

«به نظر نگارنده، حدیث عرض دین حضرت عبدالعظیم از جهت اعتقادات نه جامع است و نه مانع؛ یعنی برخی از مسائل اعتقادی است که جزء کلیات اعتقادات است و هر کس باید به آن معتقد باشد، درحالی که در این حدیث شریف بیان نشده است. برخی از مسائل اعتقادی نیز که در آن آمده مسائلی است که مربوط به جزئیات اعتقادات است و اگر کسی برخی از آنها را ندانسته و لذا اعتقاد نداشته باشد، خللی به دین و عقیده او وارد نمی شود. در آینده هر دو قسم را در این حدیث مورد بحث قرار می دهیم.

اما تقریر امام معصوم (ع) راجع به کلام عبدالعظیم به دلیل این است که ایشان آنچه را ذکر کرد صحیح است و در دین مورد رضای خداوند است و اما راجع به اموری که جناب عبدالعظیم ذکر نکرده، آیا آنها جزء دین نیستند، از این جهت حدیث ساکت است؛ همچنان که وقتی می فرماید: این دین خداوند است که برای بندگانش خود

پسندیده است، مقصود آن است که آنچه را شما بیان کردید صحیح و مورد رضایت خداوند است، اما معلوم نیست که خداوند همین مقدار را از تمام مردم خواسته است.

درونة حدیث:

الف - توحید:

۱. «انی اقول إن الله تعالى واحد ليس كمثل شيء».
۲. «خارج من الحدیث حدّ الابطال و حدّ التشبیه».
۳. «إنّه ليس بجسم و لا صورة و لا عرض و لا جوهر، بل هو مجسّم الاجسام و مصوّر الصور و خالق الاعراض و الجوهر و رب كل شيء و مالکة و خالقہ و جاعله و محدثه».

ب - نبوت:

۴. «و أنّ محمّداً عبده و رسوله خاتم النبیین فلا نبی بعده إلى يوم القيامة و أنّ شریعته خاتمة الشرایع فلا شریعة بعدها إلى يوم القيامة».

ج - امامت:

۵. «و اقول إن الإمام والخليفة و ولی الامر بعده امیر المؤمنین علی بن ابیطالب (ع) ثمّ الحسن ثمّ الحسين ثمّ علی بن الحسين ثمّ محمد بن علی ثمّ جعفر بن محمد ثمّ موسی بن جعفر ثمّ علی بن موسی ثمّ محمد بن علی ثم انت یا مولای. فقال علی (ع): و من بعدي الحسن ابني، فكيف للناس بالخلف من بعده؟ قال قلت: و كيف ذلك یا مولای؟ قال: لأنّه لا يرى شخصه و لا يحلّ ذكره باسمه حتى يخرج فيملأ الارض قسطاً و عدلاً كما ملئت ظلماً و جوراً».

د - معراج و معاد

۶. «و اقول إن المعراج حق و المسألة في القبر حق و إن الجنة حق و النار حق و الصراط حق و الميزان حق و إن الساعة آتية لا ريب فيها و ان الله يبعث من في القبور».